

AKNATORNYOK ÁRNYÉKÁBAN

A tatabányai zsidó közösség tagjai az asszimiláció útján

IN THE SHADOW OF PITHEADS

Members of the Jewish community in Tatabánya on the road to
assimilation

Simonik Péter

Széchenyi István Egyetem, egyetemi docens

ÖSSZEFOGLALÁS

A dolgozat a tatai Esterházy-uradalomhoz tartozó Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla, valamint Tatabánya községek területén élt zsidó közösség történetén keresztül kívánja megragadni a modernizáció, a polgárosodás és az asszimiláció folyamatát egy olyan térségben, amely a 19. század második felében, a szénbányászat megjelenését követően, jelentős gazdasági átalakuláson ment keresztül. A zsidóság helyi társadalomban betöltött szerepének, valamint a zsidó és nem zsidó népesség viszonyának vizsgálata révén beazonosításra kerültek azon tényezők, amelyek hozzájárultak az izraelita felekezetű népesség társadalmi beilleszkedéséhez, továbbá kijelölésre kerültek azon mérföldkövek is, amelyek az asszimiláció egyes szakaszaihoz köthetők.

ABSTRACT

Through the history of the Jewish community living in the villages of Alsógalla, Bánhida, Felsőgalla and Tatabánya, which belonged to the Esterházy estate of Tata, the paper aims to capture the process of modernisation, civilisation and assimilation in a region that underwent significant economic transformation in the second half of the 19th century, following the emergence of coal mining. By examining the role of Jews in local society and the relationship between the Jewish and non-Jewish populations, the factors that contributed to the social integration of the Israelite population were identified together with the milestones associated with the various stages of assimilation.

Kulcsszavak: zsidóság, asszimiláció, bányászat, beilleszkedés, Tatabánya

Keywords: Jewry, assimilation, mining, integration, Tatabánya

Tatabánya város neve nem található meg az 1945 előtti térképeken, mivel a mai megyeszékhely négy község egyesítésével 1947-ben jött

DOI: 10.54231/ETSZEMLE.2023.2.5

létre. A Komárom vármegye Tatai járásához tartozó három község, Alsógalla, Bánhida és Felsőgalla életében a 19. század második fele jelentős változásokat hozott, hiszen az 1890-ben még 3785 fős össznépességgel rendelkező települések lélekszáma 1941-re a tízszeresére, 37955 főre növekedett.¹ Ezek a demográfiai adatokban is tetten érhető változások elsősorban az 1891-ben budapesti székhellyel megalakuló, és a térség életét a későbbiekben erőteljesen meghatározó bányavállalat, a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. (a továbbiakban: MÁK Rt.) 1896-os helyi bányanyitásával függött össze. A széntermelés megindulása munkavállalók ezreit vonzotta a három község határában létesített bányatelepekre, amelyekből 1902-ben egy újabb település, Tatabánya született.

A helytörténeti kutatók figyelmét sokáig elkerülte a 18. század második felétől folyamatosan jelenlévő és lélekszámában is egyre gyorsuló zsidóság története, amely részben a téma tabusítására, részben az elérhető források szűrvány jellegére volt visszavezethető.

Jelen tanulmány elsődleges célja, hogy számba vegye azon tényezők hatásait, amelyek hozzájárulhattak a Tatai járás településeire érkező izraelita felekezetű népesség asszimilációjához, továbbá rámutasson az e téren elért eredményekre egy olyan időszakban, amikor egyrészt megkezdődött az ország modernizációja, másrészt a hazai zsidóság társadalmi integrációjának esélyei is jelentős mértékben növekedtek.

A magyarországi zsidóság egy csoportjának lokális vizsgálatakor nem kerülhető meg a téma szempontjából legfontosabbnak tartott fogalmak (tudniillik zsidó közösség, modernizáció, asszimiláció) meghatározása. Ezen törekvések azonban komoly kihívás elé állítják a kutatót, mivel az elmúlt évtizedekben a témával foglalkozó történészek és szociológusok sok esetben egymástól eltérő módon vélekedtek ezen fogalmak tartalmáról.²

Kutatásunkban zsidónak tekintettük mindazokat, akiket a korabeli dokumentumokban az izraelita felekezethez tartozónak tüntettek fel. A zsidó közösséghez való tartozás (tagság) fogalmát jelen esetben kissé kiterjesztve használjuk, mivel úgy gondoljuk, hogy a társadalmi előnyökből és hátrányokból való részesedés a vizsgált időszakban független volt attól, hogy valaki gyakorolta-e a hitét vagy sem. Mindezek alapján azt is feltételezhetjük, hogy a helyben élő zsidó lakosokat a többségi társadalom még akkor is egy közösség tagjainak tekintette, ha az egyetlen kapocs köztük vélt vagy valós származásuk és lakóhelyük azonossága volt. Nem szabad azonban elfelejtenünk azt sem,

¹ Tatabánya története I. Szerk. Gombkötő Gábor - Horváth Géza: Tatabánya 1972. 55.

² A kérdésről bővebben Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma. In: Történetészdiskurzusok. Szerk. Gyáni Gábor. Bp., 2002. 119-133.

hogy a mai Tatabánya területén az általunk vizsgált időszakban négy olyan település létezett, amelyekre a bányászat és az ahhoz kapcsolódó iparágak fejlesztése erőteljesen rányomta bélyegét, és a bányatelepeket, mint településrészeket hol az egyik, hol pedig a másik elődközséghez csatolták. Mindezek még inkább indokoltá teszik az itt élő zsidó népesség együttes vizsgálatát.

A modernizáció és az asszimiláció fogalmának meghatározásához elsősorban Karády Viktor, Gyáni Gábor és Hanák Péter társadalomtörténeti munkáit használjuk fel és az általuk kidolgozott elméleti keretbe próbáljuk majd beilleszteni helytörténeti kutatásaink eredményeit.

A 19. század első felében meginduló modernizáció nem volt más, mint a „feudális kasztrendszer által implikált zárt gazdasági-társadalmi érvényesülési piacok megszüntetése”³, amelynek eredményeképpen sokak előtt megnyílhattak az egyéni vagy kollektív adottságokon alapuló szabad mobilitási csatornák. Az állampolgárok piaci részvételét azonos jogaik és kötelezettségeik is biztosították, a céhes keretek felbomlását követő iparosítás pedig újabb lehetőségeket kínált a gazdaság világába magukat megmértetni szándékozók számára. Annak ellenére, hogy az érvényesülésben egyre növekvő súlya volt az egyénileg megszerezhető tőkefajtáknak, szemben a korábbiakban kiemelkedő jelentőséggel bíró örökölt tőkefajtákkal, ez utóbbiak azonban még sokáig éreztették hatásukat, ezzel is gyengítve az állampolgárok közötti esélyegyenlőség megvalósulását. Mindezek ellenére a változások kínálta lehetőségekkel élni tudók gazdasági és társadalmi helyzetében jelentős státuszjavulás volt megfigyelhető, s ezen csoportba sorolhatjuk a magyarországi izraelita felekezetűek egy részét is.⁴

A zsidóság modernizációban betöltött szerepének vizsgálata ugyan túlmutat ezen tanulmány keretein, ám e helyütt annyit mindenképpen szükséges megjegyezni, hogy a csoporthoz tartozók egy része kelet- és nyugat-európai hitsorsosaikhoz képest aktívabb részese és alakítója volt a 19. század folyamán bekövetkezett hazai gazdasági, politikai és társadalmi változásoknak.⁵ Erőteljesebb részvételüket és szerepvállalásukat elsősorban az indokolta, hogy a magyar társadalomból hiányzott az a hagyományos polgári réteg, amelyik a kelet-európai értelemben vett polgárosodásban, tehát „a piaci gazdaságba, a tőkés társadalomszervezetbe, valamint az alkotmányos-liberális és

³ Karády Viktor: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945). Szerk. Karády Viktor. Bp., 2000. 7.

⁴ Karády V.: Zsidóság és modernizáció i. m. 7-8.

⁵ Karády V.: Zsidóság és modernizáció i. m. 19.

demokratikus államszervezetbe és politikai kultúrába való átalakulás” folyamatában élen járhatott volna.⁶

A polgári középosztály megteremtésének gondolata elsőként az ország modernizációját sürgető liberális nemesség és az arisztokrácia egy részében fogalmazódott meg, de sem őket, sem pedig az iparos-kereskedő patrícius polgárságot, birtokos parasztságot, honorácior értelmiségieket nem, vagy csak alig találjuk meg a polgári fejlődésbe bekapcsolódó, javarészt nem magyar eredetű (zsidó, német, szláv) elemek között. Mindezek következtében az is elmondható, hogy Magyarországon „a polgárosodás ideológiáját mások dolgozták ki és mások valósították meg”.⁷

A zsidóság részvétele a polgárosodás folyamatában azonban elképzelhetetlen lett volna vallási hagyományaik egy részének elhagyása vagy átalakítása, valamint asszimilációjuk nélkül.⁸ Ez utóbbi nem volt más, mint egy olyan, sok esetben a visszájára is fordítható (és forduló) történelmi lehetőség, amely a zsidók és a nem zsidók közeledését eredményezte, hozzájárulva ezzel a kisebbségi csoport tagjainak el- és befogadásához.⁹

Az asszimiláció több generáción átívelő folyamata három egymástól jól elkülöníthető szakaszra bontható, melynek első fázisa a megtelepedés és az alkalmazkodás kora, amikor is az érintettek új lakóhelyet vagy gazdasági tevékenység folytatására alkalmas telephelyet keresnek. Ebben az időszakban részben átveszik a többségi társadalom szokásait és nyelvét, de eredeti kötődéseik továbbra is dominánsak maradnak. A következő szakaszban a „kettős kötődés” jellemzi a csoport tagjait, amely különösen a nyelvhasználatban érhető tetten, és ekkor a kisebbségi és a többségi társadalommal való harmonikus viszony megteremtése az elsődleges cél. Az asszimiláció harmadik fázisában viszont már uralkodóvá válik a nemzeti nyelv használata, gondolkodásukban és érzelmeikben is már a többségi társadalomhoz kötődnek, bár gyökeik és emlékeik őrzése továbbra is jelen van életükben.¹⁰

⁶ Gyáni Gábor: A polgárosodás történelmi problémája. In: Történetészdiskuszusok. Szerk. Gyáni Gábor. Bp., 2002. 98.

⁷ Karády Viktor: A zsidóság polgárosodásának és modernizációjának főbb tényezői a magyar társadalomtörténetben. In: Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Szerk. Karády Viktor. Bp., 1997. 81.

⁸ Gyáni G.: A polgárosodás történelmi i. m. 113.

⁹ Karády Viktor: Az asszimiláció Szegeden: szociológiai kérdésvázlat. In: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945). Szerk. Karády Viktor. Bp., 2000. 59.

¹⁰ Hanák Péter: Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. Történelmi Szemle 17. (1974) 4. sz. 519.

A következőkben a fellelt helytörténeti adatok segítségével próbáljuk meg nyomon követni e többgenerációs folyamat egyes állomásait és fordulópontjait.

A magyarországi települések többségében az első zsidó lakosok megjelenése elsősorban a többségi társadalom és az izraelita felekezetekhez tartozók közötti viszony 18. századi átalakulásával függött össze.

A török világ alatt elnéptelenedő Komárom vármegyei települések 18. századi újbóli benépesülése a térségben egyre nagyobb befolyással bíró Esterházy család telepítési politikájának volt köszönhető. Ennek eredményeként német telepesek beköltöztetésével tették ismételten lakottá Alsó- és Felsőgallát, gazdaságszervező tevékenységüknek köszönhetően pedig a tatai uradalom a térség gazdasági életének is fontos központjává vált. A főnemesi familia tagjai a harmadik település, Bánhida újbóli benépesítése érdekében szlovák és magyar telepeseket költöztettek a korábbiakban elnéptelenedett faluba, hozzájárulva ezzel az egymással szomszédos települések etnikai sokszínűségéhez, és ennek következtében egy vélhetően befogadóbb helyi társadalom kialakulásához is.

A vármegye területére ugyanebben az időszakban érkeztek meg az első zsidó betelepülők (36 család), akik askenázi zsidók voltak, és főként Morvaország felől érkeztek, cseh és német társaikkal egyetemben.¹¹ A zsidók betelepülését nagymértékben elősegítette az a gyakorlat, amely lehetővé tette, hogy az uralkodó mellett már a nemesek is oltalmukba fogadhatták őket. Az Esterházy család tatai uradalmának területére költöző zsidók többsége kocsmák és épületek bérlőjeként (árendásként), valamint gabonakereskedőként kapcsolódott be a helyi gazdasági életbe.¹²

Az uradalom központjától távolabb eső településeken a legtöbbször csak egy-két zsidó család letelepedését engedélyezték, s lényegében ez a magyarázata annak, hogy a mai Tatabánya elődközségeinek területén 1768-ban csupán négy családfőjének nevével találkozhatunk,¹³ akik kereskedőként és kocsmárosként szolgálták a falvak lakosságát,¹⁴ sőt egyikük kisebb kölcsönök folyósításával is foglalkozott.¹⁵ A 19.

¹¹ Dr. Edelényi-Szabó Dénes: Komárom megye felekezeti és nemzetiségi viszonyai a mohácsi véstől napjainkig. Magyar Statisztikai Szemle 5. (1927) 2. sz. 196.

¹² Gyüszí László Ifj. – Hunyadi Imre: A Tata-Tóvárosi zsidóság és a polgárosodás. In: Komárom-Esztergom Megyei Levéltár Évkönyv 1995. Szerk. Csombor Erzsébet. Esztergom, 1995. 79., 81.

¹³ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i.m. 195.

¹⁴ Tatabánya története I. i. m. 30.

¹⁵ Tatabánya Megyei Jogú Város Levéltára (a továbbiakban: TbL) XV. Gyűjtemények, 33. Xeroxmásolatok gyűjteménye (a továbbiakban: XV./33.), 5. doboz 4. dosszié

század első felében készített összeírások névanyagának vizsgálata arra is rávilágít, hogy a szabadságharc időszakában itt élő családok nem a 18. század második felében ide érkező famíliák leszármazottai voltak, hanem újonnan betelepülők.¹⁶

A forradalmat követő esztendőkből az elődközségekben élő zsidó népesség kezdetben lassú, majd a század végére már egyre dinamikusabb növekedésnek indult, amely jelentős mértékben hozzájárulhatott a többségi társadalom tagjaival való intenzívebb kapcsolatok kialakulásához is. Amíg 1869-ben a három településen összesen 38 (a népszámlálási kérdőívekben foglalt adatok alapján húsz) izraelita vallású személy élt, addig ez a szám a századfordulóra már 99 főre, az 1910-es esztendőre pedig ennek háromszorosára (302 főre) emelkedett,¹⁷ s ebben kiemelkedő szerepe volt a Tatai járás területén 1896-ban meginduló bányászati tevékenységnek is.

A bányanyitást követő időszakban bekövetkezett népességnövekedés a vállalat számára egyre nagyobb kihívást jelentett, mivel nagy igény mutatkozott az Osztrák-Magyar Monarchia különböző területeiről újonnan érkező munkavállalók és családtagjaik szükségleteit is kielégítő infrastruktúra (például lakóházak, élelemtárak, iskolák, egészségügyi intézmények) kiépítésére,¹⁸ a különböző szolgáltatások nyújtásában pedig jelentős szerep hárult az elődközségek területére érkező izraelita felekezetű kereskedőkre és iparosokra is.

A századforduló körüli esztendők éppen az előbbieken említettek miatt a „kettős kötődés” időszakának kezdetét is jelentették, hiszen ekkorra már egyre intenzívebbé vált a helyben élő zsidók és nem zsidók közötti kapcsolat, ami részben a már említett fokozott gazdasági szerepvállalásukra, részben pedig az izraelita felekezetű népesség asszimilációval kapcsolatos törekvéseire volt visszavezethető. A következőkben érdemes röviden áttekintenünk a zsidóság helyzetének változását, egyrészt a munka világában elfoglalt helyük, másrészt nyelvi asszimilációjuk oldaláról.

A helyi gazdasági életben betöltött szerepükről és ennek időbeni változásáról elsősorban a településenként 1887 és 1948 között vezetett iparrajstromok bejegyzései (N=243) tanúskodnak. Ezek alapján elmondható, hogy az engedélyek kibocsátása szempontjából az 1921 és 1940 közötti időszak volt a legintenzívebb (119 eset), a beazonosítható telephellyel rendelkező (N=139) gazdasági szereplők többsége (68,3%) pedig Felsőgallán kezdte meg működését. Az engedélyhez

¹⁶ TbL XV. Gyűjtemények, 32. Mikrofilmtár (a továbbiakban: XV./32.), 2. doboz 22. tekercs

¹⁷ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195.

¹⁸ A kérdésről bővebben Simonik Péter: A Népháztól a Gőzfürdőig. Munkásjóléti intézmények a Magyar Általános Kőszénbánya Rt. tatabányai bányatelepén (1896-1945). Tatabánya, 2017.

jutók (N=235) több mint kétharmada (68,1%) főként kereskedelmi jellegű tevékenység indítására, vagy valamilyen képesítéshez kötött tevékenység végzésére (18,3%) vállalkozott.¹⁹ Az előbbieket főként ruházati és textilüzletek (76 eset), valamint fűszer- és vegyeskereskedések (69 eset) indítását tervezték,²⁰ a képesítéshez kötött tevékenység gyakorlására engedélyt kérők (N=43) között pedig a legnagyobb számban (32 fő) mészárosokat és henteseket, cipészeket, szabókat, valamint órásokat és ékszerészeket találhatunk.²¹ Az engedélyhez kötött tevékenységeket végzők egy része (10 fő) kocsmárosként, vendéglősként és kávéház tulajdonosként dolgozott.²²

Az elődtelépülések által kiállított iparendelékek számának időbeni alakulása szoros összefüggést mutatott a bányanyitást követően betelepülők létszámának változásával. Az 1880-ban és az 1920-ban felvett népszámlálási adatok szerint negyven esztendő leforgása alatt az elődközségekben élő népesség több mint nyolcszorosára (3397 főről 28210 főre), a zsidó lakosság lélekszáma pedig tizenkétszeresére (29 főről 335 főre) növekedett.²³

A vizsgált időszakban azonban nemcsak a zsidó lakosok összlétszáma változott, hanem területi megoszlásukban is jelentős különbség mutatkozott. A négy elődtelépülés közül egyedül Felsőgalla volt az, ahol 1900 és 1930 között a helyben élő zsidóság lélekszáma folyamatosan gyarapodott, és 1930-ra már a 192 főt is elérte.²⁴ Ez az adat azonban azt is megmagyarázhatja, hogy miért éppen itt találjuk a legtöbb iparendeléért folyamodó iparost és kereskedőt. Alsógallán viszonylag későn, 1890-ben jelentek meg jelentősebb számban izraelita lakosok, és létszámuk 1900 után – Bánhidához és Tatabányához hasonlóan – már csökkenő tendenciát mutatott.²⁵

Az elődtelépülések területére érkező zsidó családok összetételéről és gondolkodásmódjáról viszonylag keveset tudunk, de az alapján, hogy többségük a neológ irányzatot követő tatai hitközséghez tartozott. Az is joggal feltételezhető, hogy vélhetően számukra is fontos volt magyarságuk hangsúlyozása, ami minden bizonnyal a korabeli népszámlálásoknak, a megkérdezettek anyanyelvére vonatkozó kérdéseire adott válaszaikban is megjelent.

Az 1880-as esztendő volt az első, amikor a megkérdezettek anyanyelvére is rákérdeztek, a következő két összeírásban viszont már inkább érzelmi alapon közelítették meg az anyanyelv fogalmát, ezért

¹⁹ TbL „A”, „B”, „C”, „D”, „E” Iparlajstromok (1887-1948) alapján saját számítás

²⁰ TbL „D” Iparlajstrom (1887-1948) alapján saját számítás

²¹ TbL „A” Iparlajstrom (1887-1948) alapján saját számítás

²² TbL „B” Iparlajstrom (1887-1948) alapján saját számítás

²³ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195.

²⁴ Dr. Magyary Zoltán – Kiss István: A közigazgatás és az emberek. Bp., 1939. 62.

²⁵ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195.

talán nem véletlen, hogy az eredmények többnyire a magyar anyanyelvűek számbeli növekedését mutatták.²⁶

Az elődközségekben élő zsidó népesség körében 1880-ban 38%, egy évtizeddel később pedig 64,5% volt a magukat magyar anyanyelvűeknek vallók aránya. A századfordulón viszont már a megkérdezettek 92%-a, tíz évvel később pedig, az addigra 302 főre emelkedett izraelita felekezethez tartozók csaknem 95%-a sorolta magát ugyanezen csoport tagjai közé,²⁷ azaz a helyben élő zsidóság tagjai vélhetően már 1880-tól elindultak a nyelvi asszimilálódás útján. Lényegében ezt erősítik meg azok a népszámlálási adatok is, amelyek körükben a német anyanyelvűek arányának változását jelzik. Amíg 1880-ban az elődközségekben élő izraelita felekezetűek 55%-a volt német anyanyelvű, addig 1910-re arányuk 3,9%-ra csökkent.²⁸ A rendelkezésünkre álló adatokból az azonban nem tudható, hogy a német anyanyelvűek között mekkora arányt képviselhettek a jiddis nyelven beszélők, akiket a korabeli statisztikai adatgyűjtések során szintén ebbe a kategóriába soroltak.

Az 1910-es adatok ismeretében azt azonban szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy a felvett kérdőívekben 62% volt azon személyek aránya, akik magyar anyanyelvűnek, de németül beszélőnek tartották magukat.²⁹ Mindezek miatt azonban nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy a magukat ekkor magyar anyanyelvűnek tartók többsége valóban az is volt. A német nyelv ismerete viszont arra is utalhat, hogy a kétnyelvűség a helyben élő zsidó közösség tagjai számára a bányanyitást követő években jelentős gazdasági előnyökkel is járhatott, amely egyrészt a gazdasági életbe való aktívabb részvételüket, másrészt a helyi társadalomba való beilleszkedésüket is elősegíthette (tudniillik Alsó- és Felsőgalla eredetileg németajkúak által lakott település volt, a német pedig egyike volt a bányatársaság által használt „munkanyelvűeknek”). A német nyelv ismeretéből eredő esetleges előnyök azonban a század első évtizede után gyengülhettek, mivel ekkorra már az itt élő népesség nyelvi összetétele az idegen ajkú csoportok elmagyarosodása következtében jelentős mértékben átalakult.³⁰

A népesség számának és összetételének változása alapján az is feltelezhető, hogy amíg a 19-20. század fordulóján beköltöző fiatalabb,

²⁶ Gyáni Gábor - Kövér György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Bp., 1998. 133.

²⁷ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195. alapján saját számítás

²⁸ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195. alapján saját számítás

²⁹ Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i. m. 195. alapján saját számítás

³⁰ Tatabánya története I. i. m. 60., 253. alapján saját számítás

nyelveket beszélő és vállalkozó szellemű férfiak többsége vélhetően a gazdasági (üzleti) lehetőségek felkutatása, illetve az önálló gazdasági tevékenység folytatását elősegítő szakmai tapasztalatok megszerzése érdekében érkezett az elődtelepülések területére, addig az új évszázad első három évtizedében betelepülő, és jobbára a húszas éveik elején járó zsidó férfiak esetében már előtérbe került a családalapítás gondolata.

Az e téren bekövetkezett változások az 1868 és 1945 közötti időszakra vonatkozó házassági anyakönyvek adatainak felhasználásával jól nyomon követhető, és a vegyes házasság intézménye elterjedtségének vizsgálata révén asszimilációjukról is képet kaphatunk.

A vizsgált időszakban keletkezett házassági anyakönyvi bejegyzésekből (N=126) megtudható, hogy a házasságok 62%-át 1910 és 1939 között kötötték, és amíg a vőlegények többsége (64,2%) Komárom vármegyén kívüli területekről érkezett, addig a menyasszonyoknak csak 42,5%-a tartozott ebbe a kategóriába. Ez utóbbiak körében viszont jelentős volt (39,1%) az elődtelepülésekről származók aránya. Az, hogy a házasságkötés előtt álló felek egyike nem a négy községből érkezett, jól mutatja az exogám házasságok elterjedtségét. Az exogámia azonban a házassági piac szűk voltát is jelzi, hiszen ezen személyek egy része vélhetően azért választott partnert az elődközségeken kívüli településekről, mert helyben már nem talált magának megfelelő társat.³¹

A fiatalok között minden bizonnyal voltak olyanok is, akik a házasságközvetítés intézménye révén találták meg párjukat, mások viszont talán már kevésbé tartották fontosnak, hogy saját közösségükből válasszanak maguknak társat. Mindezek természetesen nem feltétlenül jelentették azt, hogy a család már nem szólt bele a döntésbe, de a helyi zsidóság asszimilálódásának hagyományokat gyengítő hatásaival vélhetően már e területen is számolni kell. Ez utóbbiak jelenlétét a legtöbbször nem az exogám, hanem a vegyes házasságok elterjedtsége mutatta, mivel a vegyes házasságok aránya egyértelműen jelezheti, hogy a vallási előírások már kevésbé érvényesülnek az adott csoporton belül.

Az elődközségekre vonatkozó adatok azt jelzik, hogy a helyi zsidóság körében még továbbra is éltek azok a vallási normák, amelyek előnyben részesítették a homogám házasságokat (68,5%), ám ennek változását jól mutatja, hogy az 1872 és 1945 között megkötött házasságok közül már minden harmadikra (31,5%) a heterogámia volt jellemző, sőt a század első évtizedében megkötött házasságok 44%-a,

³¹ Simonik Péter: Szénporos emlékkavicsok. A zsidóság gazdasági és társadalmi szerepe Tatabánya elődközségeiben a bányanyitástól a második világháború végéig. Tatabánya, 2017. 28-29.

valamint az 1930-as évekbeliek 40%-a is ebbe a kategóriába tartozott.³² A két időszak magasabb arányai az előbbi esetben részben az I. világháborúval, az utóbb említett esetben pedig a zsidósággal szembeni erőteljesebb fellépést sürgető jogszabályok megjelenésével és az antiszemitizmus megerősödésével hozható összefüggésbe.

A 19. század második felétől rendelkezésre álló népszámlálási és anyakönyvi adatok egyértelműen azt jelzik számunkra, hogy a neológ irányzathoz tartozó zsidóság ugyan már elindult az asszimilálódás útján, de a házasságkötéssel kapcsolatos szokásaik tekintetében többségük még ragaszkodott a vallási előírásokhoz. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy a vizsgált időszakban már kimutatható az ezekre vonatkozó normák gyengülése is.

A helyben élő zsidó népesség asszimilálódásának további jele lehet az idegen, főként német hangzású családnevek megváltoztatása, a névmagyarosítás is. Ennek vizsgálatához azonban megfelelő források hiányában csak a községekből elhurcolt és elpusztított mártírok névsorát használhatjuk fel. Az ebben szereplő személyek (N=366) közül mindössze 69 fő (18,85%) esetében találkozhatunk magyarosított családnevekkel,³³ ami azonban nem feltétlenül az asszimilációs törekvések hiányát jelzi, hanem arra is utalhat, hogy egy etnikailag kevert népességgel rendelkező településen a zsidóság társadalmi el- és befogadásához erre nem feltétlenül volt szükség.

A kulturális asszimiláció egyik fontos mutatójaként kell tekintenünk a megfelelő, minél magasabb iskolai végzettség megszerzésére is, mivel egyrészt ez jelezte a társadalmi felemelkedéshez szükséges megfelelő szintű nyelvtudás meglétét,³⁴ másrészt a nem elkülönülten tanuló zsidó és nem zsidó diákok esetében megvalósulhatott e két csoport egymáshoz való közeledése is.

Az elődközségek területén a 18-19. században élő zsidó családok gyermekeinek oktatásáról nem állnak rendelkezésre források, de annyi tudható, hogy a közeli Tatán már 1838-ban beszüntették a zugiskolák³⁵ működését, és uradalmi jóváhagyás mellett egy közös zsidó iskola felállításáról döntöttek.³⁶

A Tata-Tóvárosi Izraelita (később: Tatai és Tóvárosi Izraelita Kerületi) Népiskola 1884 és 1914 közötti időszakból fennmaradt évköny-

³² *Simonik P.*: Szénporos emlékkavicsok i. m. 30.

³³ *Simonik Péter*: Számlálatlanul. Zsidó családtörténetek Tatabánya elődközségeiből (1896-1945). Tatabánya, 2020. 169-179. alapján saját számítás

³⁴ *Karády V.*: Az asszimiláció Szegeden i. m. 79.

³⁵ A zugiskolák általában egy-egy személy köré szerveződő Talmud-Tóra iskolák voltak, amelyek a hitközségektől függetlenül működtek és a vallásoktatáson túl, más irányú oktatási tevékenységet is végeztek.

³⁶ *Dr. Goldberger Izidor*: A tatabányai zsidóság története. Magyar-Zsidó Szemle 56. (1936) 1-6. sz. 227-228.

vei ugyan rögzítették az odajáró tanulók névsorait, ám a beazonosításukhoz szükséges adatok hiányosságai miatt az nem rekonstruálható, hogy közülük mennyien lehettek az elődközségekből érkező családok gyermekei.³⁷

Mindezek következtében az iskoláskorúak többsége szülei foglalkozásától függően, vagy a MÁK Rt. által fenntartott bányatelepi iskolák tanulóiaként, vagy pedig a római katolikus egyház által fenntartott községi elemi népiskolák diákjaiként tehettek eleget tanulmányi kötelezettségeiknek.³⁸

A társulat oktatási intézményeket támogató gyakorlata azonban kimerült a munkaerő utánpótlását lehetővé tevő elemi iskolák alapításában, és vállalati érdekekre hivatkozva rendre elutasították egy saját kezelésben lévő polgári iskola létesítésének gondolatát. Az iskolaalapítással kapcsolatos feladatokat az 1920-as évek közepén Felsőgalla vállalta magára, s ennek köszönhetően a polgári iskola tanulói között megtalálhatóak voltak a helyi zsidó családok gyermekei is. A továbbtanulást fontolgató fiúk egy része a Tatai Kegyestanítórend Főgimnáziumában (később: a Tatai Kegyesrendi Reálgimnáziumban) folytatta tovább tanulmányait és tette ott le érettségi vizsgáit. Az elődközségekben élő tehetséges, jobb anyagi háttérrel és érettségivel rendelkező fiatalok előtt egészen az 1920. évi XXV. törvénycikk hatályba lépéséig nyitott volt az út a hazai felsőoktatás világába, ám a numerus clausus-nak is nevezett jogszabály viszont már az ez irányú törekvéseiknek gátat szabott,³⁹ s ennek következtében a közép- és felsőoktatási intézményeknek a legifjabbak elmagyarosodásában és társadalmi mobilitásában játszott szerepe csak korlátozottan érvényesülhetett.

Az itt élők foglalkozásszerkezete, a vegyes házasságok elterjedése, valamint nyelvi elmagyarosodásuk kétségtelenül hozzájárulhatott és egyben jelezhetette is el- és befogadásukat, ám ez utóbbi bekövetkeztéről az elődtelepüléseken letelepedő zsidó személyek és családok lakóhelyének térbeli elhelyezkedése talán még ennél is többet elárul.

A 19. század közepétől rendelkezésre álló felsőgallai név- és házjegyzékekben rendre feltűnnek a község egyik legrégebbi zsidó családjának leszármazottai, akik a falvak nem zsidó lakóival együtt és nem elkülönülve éltek,⁴⁰ sőt egyikük 1896-ban közvetlen szomszédja lehetett a falu győzőjének is.⁴¹

³⁷ A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Szűcs József kutatónak az értesítőkből található névsorok rendelkezésre bocsátásáért.

³⁸ Simonik P.: Számlálatlanul i. m.

³⁹ Simonik P.: Számlálatlanul i. m.

⁴⁰ TbL V. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek, 103. Felsőgalla község iratai, 2. Közigazgatási iratok (a továbbiakban: V./103./2.), 1. doboz

⁴¹ TbL V./103./2., 1. doboz

Az 1920-as népszámlálás adatai viszont már azt is megmutatják, hogy az elődközségek területén élő zsidó lakosok közül (N=335) Felsőgallán és Tatabányán éltek a legtöbben (156 és 112 fő), s közülük is jelentős volt a települések közigazgatási területén található bányatelepi lakásokban élők száma (57 és 112 fő).⁴² Miután ezen ingatlanok térbeli elhelyezkedéséről és megjelenési formáiról elegendő adat áll a rendelkezésünkre, ezért az is kijelenthető, hogy a négy elődközség szolgálati lakásaiban élő izraelita felekezetű lakosok (195 fő) esetében térbeli elkülönülésről nem beszélhetünk, mivel a vállalat párhuzamosan futó utcák többalakos típusházaiban helyezte el munkavállalóit.

Felsőgalla zsidó és nem zsidó iparosainak és kereskedőinek nagy része a település bányatelekkel határos két utcájában (a Baross Gábor és a Szent János utcákban) élt és dolgozott. A két csoport egymáshoz fűződő viszonyát jól mutatja, hogy még a vészterhesnek tekinthető 1940-es évek elején is a 15000 főt számláló nagyközségben 25 keresztény és 17 zsidó üzlet működhetett egymás mellett⁴³ és szolgálhatta ki a vevők igényeit.

A négy község területén működő izraelita felekezetű iparosok és kereskedők gazdasági sikereit az is jól jelzi, hogy neveik gyakran megtalálhatóak voltak a vármegyében legtöbb adót fizetők névjegyzékeiben, és nagyrészt ők jelennek meg az Alsógalla, Felsőgalla, Bánhida és Tatabánya területén működő különböző érdekvédelmi, kulturális és szabadidős tevékenységet végző szervezetek vezető tisztségviselői között is, amelyre viszont a helyi társadalmi életben elfoglalt pozíciójuk egyértelmű jeleként tekinthetünk.

A felsőgallai képviselőtestület tagjai között megtalálhatóak a településre a századforduló környékén érkező kereskedők⁴⁴ és iparosok⁴⁵ közül heten, Alsógallán két kereskedő,⁴⁶ Bánhidán pedig egy kereskedő, valamint egy boltot, vendéglőt és mészárszéket is működtető vállalkozó neve szerepel a helyi képviselők (és sok esetben a legtöbbet adózók) névsorában.⁴⁷

Az elődtelepülések területén működő, és főként az iparosokat és a kereskedőket tömörítő, kulturális és érdekvédelmi feladatokat ellátó társadalmi szervezetek vezető tisztségviselői és tagjai között több olyan

⁴² Dr. Edelényi-Szabó D.: Komárom megye felekezeti i.m. 195. alapján saját számítás

⁴³ TbL V./103./2., 17. doboz

⁴⁴ Osváth Andor: Komárom és Esztergom közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék múltja és jelene. Bp., 1938. 806-807., 731., 675., 834.

⁴⁵ TbL V./103./2., 5. doboz

⁴⁶ Osváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 880.

⁴⁷ József Attila Megyei és Városi Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény, Komárom vármegye 1916. évi legtöbb adót fizetőinek névjegyzéke

személy is megtalálható, akik egyben különböző hitközségi tisztségeket (titkár és gondnok) is betöltöttek.⁴⁸

Az izraelita felekezeti gazdasági szereplők közé tartozott Alsógallán a helyi Iparosok és Kereskedők Olvasó Körének alelnöke,⁴⁹ valamint ellenőre,⁵⁰ a felsőgallai Iparosok és Kereskedők Körének elnöke, pénztárosa, számvizsgálója,⁵¹ valamint választmányi tagjainak egy része is,⁵² továbbá a bánhidai Iparosok és Kereskedők Körének elnöke, majd pénztárosa,⁵³ aki 1934-ben társaival együtt megalapította az Iparosok és Kereskedők Olvasókörének Dalkörét is.⁵⁴

Az iparosok és kereskedők mellett szükséges megemlíteni a Felsőgallán és a közeli Csákányospusztán is jelentős földterületekkel rendelkező Lázár Benőt, aki az első helyen szerepelt mind a 100 hold feletti nagybirtokkal, mind pedig a jelentősebb erdőbirtokkal rendelkező tulajdonosok között, megelőzve ezzel a térség gazdasági életét meghatározó MÁK Rt-t, valamint a tatai Esterházy-uradalmat is.⁵⁵ Gazdasági sikereinek köszönhetően tagja volt a győri mezőgazdasági kamarának, a vármegyei gazdasági egyesületnek, közreműködött a törvényhatósági bizottság munkájában, valamint községi képviselőként részt vett a helyi politika alakításában is.⁵⁶ A község legnagyobb földbirtokosaként kegyúri kötelezettségei is voltak, amelyek főként a felsőgallai római katolikus templomban szolgáló plébános és kántor fájárandóságának biztosításában merült ki, de szükség esetén a templom és plébánia épületeinek karbantartásával, esetleges újjáépítésével kapcsolatos kiadásokhoz is hozzá kellett járulnia.⁵⁷

Mindezek alapján elmondható, hogy az elődközségekben élő zsidó iparosok, kereskedők, valamint földbirtokosok aktív szerepet játszottak a helyben működő társadalmi szervezetek irányításában úgy, hogy közben továbbra is fontosnak tartották vallási hagyományaik megőrzését és ápolását.

A 19. század második felében azonban e téren is jelentő változások következtek be. Ebben az időszakban a vallásos zsidó családok a tatai neológ hitközséghez tartoztak, ahol már magyar prédikációkat hallgattak, ami egyúttal azt is jelezte, hogy a közösség tagjai már elin-

⁴⁸ O'sváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 881.

⁴⁹ O'sváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 697.

⁵⁰ O'sváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 704.

⁵¹ O'sváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 553.

⁵² O'sváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 881.

⁵³ O'sváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 880.

⁵⁴ O'sváth A.: Komárom és Esztergom i. m. 539.

⁵⁵ TbL V./103./2., 5. doboz

⁵⁶ Komárom és Esztergom vármegyék újjáépítése Trianon után. Szerk. Békassy Jenő. Bp., é.n. 274.

⁵⁷ TbL V./103./2., 12. doboz

dultak az asszimilálódás útján. E folyamatban különösen fontos szerep hárult a mindenkori rabbira, valamint a hitközségi vezetőkre, akiknek az asszimilációról alkotott véleménye hatással lehetett a Tata környéki települések zsidó lakosainak gondolkodására és attitűdjeire is.

A tömeges bevándorlás időszakának első felében (1881-1911) Handler Márk volt a tatai főrabbi, akiről kortársai fontosnak tartották megjegyezni, hogy „tisztelte és szerette a más vallásúakat s még az árnyékát is igyekezett elkerülni annak, hogy hívei és a más vallásúak között a legcsekélyebb differencia is felmerülhessen.”⁵⁸ A felekezetek közötti megbékélést hirdető főrabbi utóda, az 1912-ben beiktatott Dr. Goldberger Izidor is folytatta az elődje által megkezdett munkát és már próbaszónoklatával kivívta a Tatán élő zsidók és nem zsidók elismerését. Az eseményről tudósító újságíró szerint „a hallgatóság – idegen felekezetbeliek is – nagy számban kereste fel péntek este isten házáat és igaz gyönyörrel élvezte a magas szárnyalatú szónoklatot”,⁵⁹ ami egyúttal azt is jelezte, hogy az „utódlás” kérdése nemcsak a hitközséghez tartozókat, hanem a többségi társadalom tagjait is foglalkoztatta.

A felekezetek közötti béke hirdetése mellett fontosnak tartotta a zsidóság magyar nemzethez fűződő kapcsolatának erősítését is, amelyre már beiktatása alkalmából elmondott beszédében is utalt. Az új rabbi „rokonszenves megjelenése, megnyerő külseje, kellemes orgánuma, végre alapos szónoki tehetsége magával ragadta a hallgatóságot, mely a vallásosságtól és hazafiságtól áthatott hosszú beszédet, a fojtó hőség dacára feszült figyelemmel hallgatta” – írta a helyi lap munkatársa.⁶⁰

A tatai hitközség működése és a hívek lelkigondozását végző rabbik munkássága vélhetően hatott a környékbeli településeken élő, izraelita felekezetű lakosok hitről és az elmagyarosodásról alkotott véleményére is.

Az 1920-as évek közepén az elődközségek területén élő zsidó családok kezdeményezésére megalakult a tatai hitközség filiájaként a „Tatabánya, Felsőgalla és Alsógallai Izraelita Fiókhitközség”, amelynek elnöke, Székely Jenő, a MÁK Rt. főépítésze lett, aki maga is igyekezett a rabbik által képviselt szellemiséget képviselni.

Hitközségi elnökként végzett munkájáról viszonylag keveset tudunk, de hivatalos levelezéseiből az kiolvasható, hogy egyrészt jelentős szerepet vállalt a vallási előírásoknak is megfelelő intézmények létesítésében (például temető, zsinagóga), valamint a hitélet megszervezésében,⁶¹ másrészt a fiókhitközség képviselőjeként rendszeres résztvevője volt a fontosabb helyi rendezvényeknek és arra is

⁵⁸ Tata-Tóvárosi Híradó, 1911. január 11.

⁵⁹ Komáromi Lapok, 1912. március 2.

⁶⁰ Tata-Tóvárosi Híradó, 1912. augusztus 3.

⁶¹ Simonik P.: Szénporos emlékkavicsok i. m. 70-73.

ügyelt, hogy jelen legyen a más felekezetek által tartott ünnepségeken és eseményeken,⁶² ezzel is követve a rabbik által kijelölt utat.

Építési munkája révén az elődközségek római katolikus közösségéhez is szoros kötelék fűzte, mivel ő volt a tervezője és a kivitelezője a településeken 1912 és 1934 között épült három új templomnak is, de kezdeményezésére indult meg a felsőgallai zsinagóga építése is. Ez utóbbi kapcsán szükséges megemlíteni, hogy az 1927 őszen felavatott zsinagóga helyi és országos adománygyűjtő akcióknak köszönhette létét, amelybe vallási hovatartozástól függetlenül sokan bekapcsolódtak.⁶³

A zsinagóga építése ugyan a zsidó és a nem zsidó lakosok egymáshoz való közeledésének egyfajta szimbólumaként is felfogható, ám ennek ellenére az 1920-as évek második felében még nem beszélhetünk a helyi közösség tagjainak teljes asszimilációjáról. Tanulmányunkban egyrészt sikerült rámutatnunk azon tényezőkre, amelyek hozzájárultak a vizsgált csoport tagjainak részleges asszimilálódásához, másrészt levéltári kutatásunk során feltártuk a változások irányát egyértelműen jelző adatokat.

⁶² Komárommegyei Hírlap, 1933. szeptember 30.

⁶³ Egyenlőség, 1927. június 18.